مجلّهٔ طب سنّتی اسلام و ایران، سال چهاردهم، شمارهٔ اول، بهار ۱۴۰۲

مقاله اصیل پژوهشی
(تاریخ پزشکی)

چیستی مالیخولیا و بررسی تاریخی آن از منظر طبیبان دورهٔ اسلامی (قرن ۴ تا ۷ هجری قمری)

محمدرضا رجب‌نژاد[الف]، متانت سیفایی[ب*]

[الف]گروه تاریخ علوم پزشکی، مؤسسهٔ مطالعات تاریخ پزشکی- طب اسلامی و مکمل، دانشکدهٔ طب ایرانی، دانشگاه علوم پزشکی ایران، تهران، ایران
[ب]گروه تاریخ علوم پزشکی، دانشکدهٔ سلامت و دین، دانشگاه علوم پزشکی قم، قم، ایران

چکیده

طبیبان دورهٔ اسلامی (قرن ٤ تا ٧ هجری قمری) مالیخولیا را به‌عنوان یک اختلال مغزی معرفی کردند که در آن افکار و عقاید از مسیر طبیعی خود به‌سمت فساد و خوف می‌روند. این پژوهش به روش مطالعهٔ کتابخانه‌ای انجام شده که در آن تعریف، انواع، سبب‌ها و علامت‌های انواع مالیخولیا براساس شرح این بیماری در کتاب‌های طبیبانی که در قرن ٤ تا ٧ ه‍ق فصلی اختصاصی در موضوع مالیخولیا داشتند، طبقه‌بندی و بیان شده است. در این پژوهش از کتاب‌های تألیفی طبیبان، رازی، کشکری، اخوینی بخاری، قمری، اهوازی، زهراوی، ابن‌سینا، جرجانی، بغدادی و ابن‌نفیس و همچنین از نرم‌افزار جامع نور و سایت‌های SID, Irandoc, Scopus, Google Scholar, Magiran استفاده شده است. طبق نظر طبیبان این دوره، اختلال مالیخولیا به‌دلیل افزایش خلط سودای طبیعی یا غیرطبیعی در مغز و یا سایر اعضای بدن ایجاد می‌شود. این طبیبان بر همین اساس مالیخولیا را به انواع مالیخولیای مغزی و مالیخولیای مشارکتی تقسیم و برای هر نوع، اسباب و علائمی بیان کرده‌اند.

تاریخ دریافت: آبان ۱۴۰۱
تاریخ پذیرش: اردیبهشت ۱۴۰۲

کلیدواژه‌ها: اختلال افسردگی، تاریخ پزشکی، طب ایرانی

مقدمه

کلمهٔ مالیخولیا، مُصَحَّف مالنخولیا و مُعرّب Melancholia است، مرکب از Melanos به معنی «سیاه» و Chole به معنی «خلط» و در مجموع به معنای «خلط سیاه» است. در عربی به آن «المره السوداء» گویند و به انگلیسی Black bile معنی می‌شود (۱-۳).

طبیبان دورهٔ اسلامی (قرن ٤ تا ٧ ه‍ق) براساس این‌که اختلال و بیماری در چه عضوی ایجاد شده است بیماری‌ها را طبقه‌بندی کرده‌اند. بیماری‌های مربوط به سر و مغز یکی از طبقه‌بندی‌های بیماری‌هاست که معمولاً در فصل نخستین مبحث بیماری‌شناسی در کتاب‌های این دوره آمده است. این طبیبان مالیخولیا را جزو مباحث مطرح‌شده در بیماری‌های مربوط به مغز و سر طبقه‌بندی کرده‌اند. عنوان مالیخولیا در اکثر کتاب‌های این دوره مطرح شده است و برخی از طبیبان فقط به نام‌بردن از مالیخولیا اکتفا کرده و برخی نیز آن را به‌عنوان فصلی از فصول کتاب خود با تفصیل بیان کرده‌اند. محمدبن‌زکریای رازی در *تقاسیم العلل*، *الحاوی فی الطب* و *المنصوری فی الطب*، یعقوب کشکری در *کُنّاش فی الطب*، ربیع‌بن‌احمد اخوینی بخاری در *هدایه المتعلمین فی الطب*، حسن‌بن‌نوح قمری در کتاب *التنویر*، علی‌بن‌عباس اهوازی در *کامل الصناعه الطبیه*، ابوالقاسم خلف‌بن‌عباس زهراوی در *التصریف لمن عجز عن التألیف*، حسین‌بن‌عبدالله‌بن‌سینا در *القانون فی الطب*، اسماعیل‌بن‌حسن جرجانی در *ذخیرهٔ خوارزمشاهی* و *خفی علایی*، علی‌بن‌احمد بغدادی در *المختارات فی الطب* و ابن‌نفیس در *الموجز فی الطب* از طبیبانی هستند که در قرن ٤ تا ٧ ه‍ق در فصلی مجزا از کتاب تألیفی خود به شرح بیماری مالیخولیا پرداخته‌اند. در این پژوهش موضوع مالیخولیا در تعریف، انواع، سبب‌ها و علامت‌ها براساس دیدگاه و نظرات این طبیبان بررسی و طبقه‌بندی شده است.

* فرد مسئول مکاتبات: m.seyfaie1@gmail.com

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-09-11]

[DOI: 10.22034/14.1.39]

مالیخولیا یک اختلال مغزی است که از دوران گذشته و امروزه، تعدادی از افراد جامعه به آن مبتلا بوده و هستند. با توجه به ماهیت این اختلال، این احتمال وجود دارد که بیمار نتواند مانند سایر اعضای جامعه به زندگی خویش در جامعه و در میان اعضای خانواده ادامه دهد. همین امر سبب می‌شود که نگاه عمیق‌تری به این اختلال داشته باشیم. هرچند مالیخولیا یکی از موضوع‌های مهم و گسترده‌ای است که طبیبان آن را در دورهٔ اسلامی در کتاب‌های خود شرح داده‌اند، با این حال، امروزه به این موضوع توجه شایانی نشده است.

این پژوهش با روش مطالعهٔ کتابخانه‌ای انجام شده است. برای انجام پژوهش حاضر از کتاب‌هایی استفاده شده که طبیبان دورهٔ اسلامی از قرن چهارم تا هفتم هجری قمری، فصلی اختصاصی در موضوع مالیخولیا در اثر تألیفی خود داشتند. مطالب فیش‌برداری‌شده از نظرات محمدبن‌زکریای رازی، یعقوب کشکری، ربیع‌بن‌احمد اخوینی بخاری، حسن‌بن‌نوح قمری، علی‌بن‌عباس اهوازی، خلف‌بن‌عباس زهراوی، حسین‌بن‌عبدالله‌بن‌سینا، اسماعیل‌بن‌حسن جرجانی، علی‌بن‌احمد بغدادی و ابن‌نفیس به چند بخش در تعریف، انواع، سبب‌ها و علامت‌ها تقسیم‌بندی و بررسی و نظرات طبیبان این دوره در هر بخش، جمع‌بندی و طبقه‌بندی شده است. همچنین از نرم‌افزار جامع نور و سایت‌های معتبر از جمله پایگاه پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (Irandoc)، پایگاه مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی (SID)، بانک اطلاعات نشریات کشور (Magiran)، Google Scholar و Scopus استفاده شده است.

براساس منابع به‌جامانده از منابع طبی روفس افسوسی، طبیب یونانی در نیمهٔ اول سدهٔ دوم میلادی، کتاب مستقلی در موضوع مالیخولیا نوشته است که متأسفانه متن یونانی این کتاب در دسترس نیست، اما براساس گفتهٔ اسحاق‌بن‌عمران می‌توان به وجود این کتاب پی برد. اسحاق‌بن‌عمران در مقدمهٔ رساله‌اش با موضوع مالیخولیا نوشته است: «در میان آثار اوائل (یونانیان) دربارهٔ مالیخولیا، هیچ کتاب درخور توجهی ندیدم، جز کتاب روفس افسوسی». همچنین از پانزده نقل‌قول محمدبن‌زکریای رازی در *الحاوی* نیز می‌توان به نظرات روفس در مالیخولیا پی برد؛ از جمله این که روفس اعتقاد داشت بین سن و استعداد ابتلا به مالیخولیا رابطهٔ مستقیمی وجود دارد به‌طوری‌که هرچه سن انسان بالاتر رود خطر ابتلا به این بیماری بیشتر خواهد شد. اسحاق‌بن‌عمران بعد از روفس در قرن ۳ه‍ق/۹م، طبیب دیگری است که در موضوع مالیخولیا رساله‌ای مستقل با عنوان *المقاله فی المالخولیاء* تألیف کرده که به مدت ٦ قرن در دانشگاه‌های پزشکی اروپا تدریس شده و کنستانتین آفریقایی آن را به لاتینی ترجمه کرده است. اسحاق‌بن‌عمران در مقدمهٔ این رساله در مورد ماهیت مالیخولیا بیان کرده است که کلمهٔ مالیخولیا دلالت بر خود بیماری ندارد، بلکه به المره السودا (سبب این اختلال) دلالت دارد. بر همین اساس اسحاق‌بن‌عمران مالیخولیا را یک بیماری جسمی دانسته است که اثرات زیان‌بخشی بر روح و روان آدمی می‌گذارد (۷–٤).

تعریف مالیخولیا

طبیبان دورهٔ اسلامی (قرن ٤ تا ۷ ه‍ق) مالیخولیا را یکی از انواع اختلالات مغزی دانسته‌اند که در آن افکار و عقاید از مسیر طبیعی خود به‌سمت فساد و خوف می‌رود. براساس نظر این طبیبان، مالیخولیا اختلالی است که در آن عقل بدون تب، دچار آشفتگی می‌شود. این طبیبان، مالیخولیا را با «وسواس سوداوی»، «اختلاط عقل»، «ذَهاب العقل»، «فساد افعال عقل»، «تشوّش فکر» و «تشوّش ظنون» و «جنون» توصیف کرده‌اند (جدول ۱) (۱۸–۸).

انواع مالیخولیا

با توجه به نظرات طبیبان دورهٔ اسلامی (قرن ٤ تا ۷ ه‍ق)، منشأ این اختلال مغزی یا در خود مغز است یا به مشارکت سایر اعضای بدن می‌باشد که بر روی مغز اثر می‌گذارند. این طبیبان علت مالیخولیا را افزایش خلط سودای طبیعی یا ناطبیعی در بدن دانسته‌اند. چنانچه مادهٔ مُسَبِّب (ایجادکنندهٔ) مالیخولیا در خود مغز باشد، به آن مالیخولیای مغزی و چنانچه مادهٔ مسبب در کل بدن باشد به آن مالیخولیا به مشارکت کل بدن گویند. علاوه بر این، عامل ایجادکنندهٔ

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-09-11]

[DOI: 10.22034/14.1.39]

جدول۱. تعریف مالیخولیا توسط طبیبان دورهٔ اسلامی (قرن ٤ تا ۷ ه‌ق)

مؤلف	عنوان اثر	تعریف مالیخولیا	قرن (ه‌ق)
محمدبن‌زکریای رازی	*الحاوی فی الطب*؛ *المنصوری فی الطب*	إنما هو تفزع و ظنون کاذبه... إنما هو یبس و یصلحه الإکثار من الدم الجید الرطب (۸). إذا حدث بالإنسان أفکار ردیئه لا معنی لها و غلب علیه مع ذلک الخوف و الحزن و الهمّ (۹).	۳ و ٤
یعقوب کشکری	*تُحَفّاش فی الطب*	الداء المسمی بالیونانیه المالنخولیا و تفسیره الوسواس السوداوی و فی المرض المسمی بالیونانیه المانیا و تفسیره الجنون و هو الذی یکون مع الوسواس بله و قله کلام لمخالطه البلغم للمرهٔ السوداء و أفسد مواضع التخیل و الفکر و الذکر و منه صنف من فساد الآت الدماغ (۱۰).	۳ و ٤
ربیع‌بن‌احمد اخوینی بخاری	*هدایه المتعلّمین فی الطب*	مالیخولیا ترسی بود بی‌معنی (۱۱).	٤
حسن‌بن‌نوح قمری	*التنویر*	لتغیر الظنون و الفکر عن المجری الطبیعی الی الفساد و الی الخوف (۱۲).	٤
علی‌بن‌عباس اهوازی	*کامل الصناعه الطبیه*	المالنخولیا السوداوی: فهو اختلاط العقل من غیر حمی (۱۳).	٤
خلف‌بن‌عباس زهراوی	*التصریف لمن عجز عن التألیف*	المالیخولیا: هو فساد الذکر و ذهاب العقل (١٤).	٤ و ٥
حسین‌بن‌عبدالله‌بن‌سینا	*القانون فی الطب*	مالنخولیا تغیر الظنون و الفکر عن المجری الطبیعی إلی الفساد و إلی الخوف و الردائه (۱۵).	٤ و ٥
اسماعیل‌بن‌حسن جرجانی	*الأغراض الطبیه و المباحث العلائیه*	خداوند این علت همیشه بداندیش و ترسان و اندوه‌مند باشد بی‌سببی ظاهر (١٦).	٥ و ٦
علی‌بن‌احمد بغدادی	*المختارات فی الطب*	هذه العله حدوثها عن الخلط السوداویّ الطبیعی و غیر الطبیعی و غلبته علی البدن و مخالطته للدم و الروح الدماغی مخالطهٔ توجب فیه کدورهٔ و ظلمهٔ و برداً و یبساً ینافی مزاج الروح فیفزع الإنسان و یتوحش و یفکر افکاراً ردیئهٔ (۱۷).	٦ و ۷
ابن‌نفیس	*الموجز فی الطب*	هو تشوش الفکر و الظنون إلی الفساد و الخوف (۱۸).	۷

مالیخولیا می‌تواند به مشارکت اعضایی مانند مِراق، ماساریقا، طحال، معده و کبد باشد که به آن مالیخولیا به مشارکت سایر اعضا یا مالیخولیای مِراقی گفته‌اند (جدول۲). البته در مواردی مالیخولیای مراقی جزو مالیخولیا به مشارکت سایر اعضا طبقه‌بندی شده است مانند نظر علی‌بن‌عباس اهوازی در *کامل الصناعه* و در برخی موارد نیز مالیخولیا به مشارکت سایر اعضا جزو مالیخولیای مراقی طبقه‌بندی شده است مانند طبقه‌بندی مالیخولیا توسط علی‌بن‌احمد بغدادی در *المختارات فی الطب*.

محمدبن‌زکریای رازی، ربیع‌بن‌احمد بخاری، خلف‌بن‌عباس زهراوی، علی‌بن‌احمد بغدادی و ابن‌نفیس طبیبانی هستند که در این دوره به سه نوع مالیخولیای مغزی، مراقی و به مشارکت کل بدن اشاره کرده‌اند (۸، ۹، ۱۱، ١٤، ۱۷، ۱۸). علی‌بن‌عباس اهوازی طبیبی است که در *کامل الصناعه* علاوه بر اشاره به انواع مالیخولیای فوق، به نوع دیگری از مالیخولیا با عنوان خوف حزن اشاره کرده که به شرح دقیق آن نپرداخته است (۱۳). اسماعیل‌بن‌حسن جرجانی نیز در آثار تألیفی خود، دو نوع مالیخولیای مغزی و مراقی را بیان کرده و به نوع مالیخولیا به مشارکت کل بدن اشاره نکرده است (١٦، ۲۰). حسین‌بن‌عبدالله ابن‌سینا، مالیخولیای داخل مغز و خارج مغز را بیان کرده که نوع مغزی را مالیخولیای داخل مغز و نوع مراقی و به مشارکت کل بدن را زیرمجموعه مالیخولیای خارج مغز دانسته است (۱۵، ۲۱) و یعقوب کشکری و حسن‌بن‌نوح قمری از طبیبانی هستند که مالیخولیا را تقسیم‌بندی نکرده‌اند (۱۰، ۱۲).

الف) مالیخولیای مغزی

در این نوع مالیخولیا، محل سبب مالیخولیا (سودا) در خود مغز است، بدون این‌که علامت افزایش سودا در کل بدن وجود داشته باشد (۲۲، ۲۳). طبیبان دورهٔ اسلامی (قرن ٤ تا ۷

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-09-11]

[DOI: 10.22034/14.1.39]

ه‌ق) مالیخولیای نوع مغزی را در تقسیم‌بندی خود آورده‌اند، برخلاف انواع دیگر مالیخولیا که در برخی از موارد جزو دسته‌بندی طبیبان نیست. از نظر ابن‌نفیس این نوع مالیخولیا بدترین نوع از انواع مالیخولیاست (۱۸).

جدول۲. دیدگاه طبیبان دورهٔ اسلامی در «انواع مالیخولیا» (قرن ٤ تا ۷ ه‌ق)

مؤلف	اثر	انواع مالیخولیا		قرن (ه‌ق)
محمدبن‌زکریای رازی	*تقاسیم العلل*	سه نوع	۱. مغزی ۲. کل بدن ۳. طحال و ماساریقا (مراقی)	۳ و ٤
ربیع‌بن‌احمد اخوینی بخاری	*هدایه المتعلّمین فی الطب*	سه نوع	۱. مغزی ۲. مشارکتی تمام بدن ۳. مشارکتی طحال و ماساریقا (مراقی)	٤
علی‌بن‌عباس اهوازی	*کامل الصناعه الطبیه*	سه نوع	۱. مغزی ۲. مشارکت مغز با سایر اعضا: الف) مشارکتی معده و شراسیف (مراقی یا نافخ) ب) مشارکتی تمام بدن ۳. خوف و حزن	٤
خلف‌بن‌عباس زهراوی	*التصریف لمن عجز عن التألیف*	دو نوع	۱. مغزی ۲. مشارکتی: الف) به مشارکت کل بدن ب) به مشارکت بعضی اعضا (معده و شراسیف و مراق یا طحال)	٤ و ٥
حسین‌بن‌عبدالله‌بن‌سینا	*القانون فی الطب*	دو نوع	۱. داخل مغز (مغزی) ۲. خارج مغز (مشارکتی): الف) به مشارکت کل بدن ب) به مشارکت طحال ج) به مشارکت معده د) به مشارکت کبد ح) به مشارکت مراق (مراقی یا نافخ)	٤ و ٥
اسماعیل‌بن‌حسن جرجانی	*ذخیرهٔ خوارزمشاهی*	دو نوع	۱. مغزی ۲. به مشارکت عضوی دیگر مانند معده و سپرز (مراقی)	٥ و ٦
علی‌بن‌احمد بغدادی	*المختارات فی الطب*	سه نوع	۱. مغزی ۲. مراقی: الف) به مشارکت ماساریقا ب) به مشارکت مراق ج) به مشارکت طحال؛ د) به مشارکت معده ۳. کل بدن	٦ و ۷
ابن‌نفیس	*الموجز فی الطب*	سه نوع	۱. مغزی ۲. کل بدن ۳. به مشارکت مراق (مراقی)	۷

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-09-11]

[DOI: 10.22034/14.1.39]

ب) مالیخولیای مراقی

به‌دلیل مشارکت «مِراق» (عضله‌های شکم بالای صفاق) در این نوع مالیخولیا، به آن «مِراقی» گفته شده است. به‌دلیل اینکه در این نوع مالیخولیا، مراق، دچار بادکردگی می‌شود علاوه بر «مراقی»، به مالیخولیای «نافِخ» نیز خوانده شده است (۱۳، ۱۵، ۱۸). برخی از طبیبان، نوع مراقی را علاوه بر مشارکت «مراق»، به سایر اعضا مانند طحال، ماساریقا، معده، شراسیف و کبد نیز مشارک دانسته‌اند و این نوع مالیخولیا را به‌عنوان «مالیخولیا به مشارکت سایر اعضا» طبقه‌بندی کرده‌اند.

در میان طبیبان این دوره، خلف‌بن‌عباس زهراوی در تقسیم‌بندی خود، نامی از مالیخولیای مراقی نبرده و مِراق را جزو مالیخولیا به مشارکت بعضی اعضا آورده است.

ج) مالیخولیا به مشارکت کل بدن

در این نوع مالیخولیا، خلط سودا در کل بدن به‌جز مغز زیاد شده است و بخار حاصله از آن به‌سوی مغز متصاعد و مالیخولیا در شخص ایجاد می‌شود (۲۱). در میان طبیبان دورهٔ اسلامی (قرن ٤ تا ٧ ه‍ق)، محمدبن‌زکریای رازی، ربیع‌بن‌احمد بخاری، علی‌بن‌احمد بغدادی و ابن‌نفیس، این نوع مالیخولیا را به‌صورت گونه‌ای مستقل از انواع مالیخولیا ذکر کرده‌اند و علی‌بن‌عباس اهوازی، خلف‌بن‌عباس زهراوی و حسین‌بن‌عبدالله‌بن‌سینا، آن را زیرمجموعه‌ای از گونهٔ مالیخولیای مشارکتی آورده‌اند. اسماعیل‌بن‌حسن جرجانی این‌گونه مالیخولیا را در کتاب *ذخیرهٔ خوارزمشاهی* جزو تقسیم‌بندی خود نیاورده و حسین‌بن‌عبدالله‌بن‌سینا این نوع مالیخولیا و مالیخولیای مراقی را جزو دستهٔ خارج مغز آورده است.

از طبیبان این دوره، ابن‌نفیس بیان کرده است که مالیخولیا به مشارکت کل بدن، کم‌خطرتر نسبت به انواع دیگر مالیخولیا است (۱۸).

اسباب مالیخولیا

طبیبان دورهٔ اسلامی (قرن ٤ تا ٧ ه‍ق) برای هرکدام از انواع مالیخولیا (مغزی و مشارکتی) سبب‌های اختصاصی ذکر کرده‌اند. براساس نظر این طبیبان، سبب‌های مالیخولیا، خلط سودا و خشکی در مغز و بدن را افزایش می‌دهد. (جدول۳). علی‌بن‌عباس اهوازی که در *کامل الصناعه* به مالیخولیای خوف و حزن اشاره کرده، علت این نوع مالیخولیا را خلط سودا و داخل‌شدن تاریکی و وحشت بر نفس و کدورت آن دانسته است (۱۳).

در این دوره حسین‌بن‌عبدالله‌بن‌سینا اولین طبیبی است که سبب قلبی را نیز مطرح کرده است و سوءمزاج سرد و خشک در قلب را یکی از اسباب ایجادکنندهٔ اختلال مالیخولیا دانسته و بعد از او نیز علی‌بن‌احمد بغدادی در *المختارات فی الطب* به این نکته اشاره کرده است (۱۵، ۱۷).

علائم مالیخولیا

طبیبان دورهٔ اسلامی (قرن ٤ تا ٧ ه‍ق) برای هریک از انواع مالیخولیا علامت‌های اختصاصی ذکر کرده‌اند. بیشترین توجه طبیبان این دوره در علامت مالیخولیای مغزی، لاغری در صورت و چشم‌های گودرفته، در مالیخولیای مراقی آروغ ترش و ورم مراق و نفخ شکم و در مالیخولیا به مشارکت کل بدن، لاغری و تیرگی در کل بدن و کثرت و سیاهی موی بدن است (جدول٤).

اسماعیل‌بن‌حسن جرجانی طبیب قرن ٥ و ٦ ه‍ق علامت‌های اختصاصی در انواع مالیخولیا را بیان نکرده است.

یعقوب کشکری و حسن‌بن‌نوح قمری از طبیبانی هستند که به انواع مالیخولیا و به‌تبع آن به سبب‌ها و علامت‌های اختصاصی انواع مالیخولیا اشاره‌ای نکرده‌اند.

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-09-11]

[DOI: 10.22034/14.1.39]

جدول۳. دیدگاه طبیبان دورهٔ اسلامی در «سبب‌های مالیخولیا» (قرن ٤ تا ۷ ه‍ق)

مؤلف	عنوان اثر	سبب‌های مالیخولیا		قرن (ه‍ق)
محمدبن‌زکریای رازی	*الحاوی فی الطب؛ تقاسیم العلل*	۱. مغزی ۲. کل بدن ۳. مراقی	سوختن خون در سر؛ خوردن داروهای گرم. سوختن خون در کل بدن؛ عادت به غذاهای سودازا مانند عدس و کلم و مانند اینها. ورزش‌نکردن.	۳ و ٤
ربیع‌بن‌احمد بخاری	*هدایه المتعلّمین فی الطب*	۱. مغزی ۲. مشارکتی تمام بدن ۳. مراقی	ماندگی سودای سوخته در جوف‌های عروق مغز؛ بسیار بوییدن داروها و بوی‌های گرم. سودا در تمام بدن. بیان نشده است.	٤
علی‌بن‌عباس اهوازی	*کامل الصناعه الطبیه*	۱. مغزی ۲. مشارکتی مغز با سایر اعضا ۳. خوف و حزن	غلبهٔ مره سودا و جمع‌شدن خلط غلیظ سوداوی در مغز. الف) مراقی: رسیدن بخارات و خلط سوداوی از معده و شراسیف به مغز. ب) مشارکتی تمام بدن: رسیدن بخارات اخلاط سوخته به مغز. خلط سودا و کدورت نفس.	٤
خلف‌بن‌عباس زهراوی	*التصریف لمن عجز عن التألیف*	۱. مغزی ۲. مشارکتی	مرهٔ سودای. الف) به مشارکت کل بدن: غذاهای تند سوزانندهٔ خون. ب) به مشارکت بعضی اعضا: رسیدن بخار ردئ اعضا به سر.	٤ و ٥
حسین‌بن‌عبدالله‌بن‌سینا	*القانون فی الطب*	۱. مغزی ۲. مشارکتی	سوءمزاج سرد و خشک مغز بدون ماده یا با ماده. الف) کل بدن: غلبهٔ خلط سوداوی در بدن؛ غذاهای سودازا. ب) مشارکت سایر اعضا: احتباس سودا در طحال. ورم گرم در معده. ورم در رحم. شدت حرارت کبد. انباشته‌شدن فضولات در مراق.	٤ و ٥
اسماعیل‌بن‌حسن جرجانی	*ذخیرهٔ خوارزمشاهی*	۱. مغزی ۲. مراقی	تغییر مزاج مغز از خلط سوداوی. بیشتر آمدن سودا یا سودای ناطبیعی به معده و عدم قوت دافعهٔ معده در دفع آن.	٥ و ٦
علی‌بن‌احمد بغدادی	*المختارات فی الطب*	۱. مغزی ۲. مراقی ۳. کل بدن	افزایش سودا در مغز و غلبهٔ خشکی در آن. افزایش خلط سودا در کبد یا طحال یا معده یا مراق و ماساریقا. غلبهٔ سودای طبیعی و غیرطبیعی در کل بدن.	٦ و ۷
ابن‌نفیس	*الموجز فی الطب*	۱ و ۲. مغزی و کل بدن ۳. به مشارکت مراق	خلط سودای طبیعی یا محترق با صفرا. شدت حرارت کبد.	۷

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-09-11]

[DOI: 10.22034/14.1.39]

جدول٤. دیدگاه طبیبان دورهٔ اسلامی در «علامت‌های مالیخولیا» (قرن ٤ تا ٧ ه‍ق)

مؤلف	عنوان اثر		علامت‌های مالیخولیا	قرن (ه‍ق)
محمدبن‌زکریا رازی	*المنصوری فی الطب؛ تقاسیم العلل*	١. مغزی ٢. کل بدن ٣. مراقی	چشم‌های گودرفته؛ قَحل پوست. تیرگی و نحیفی در کل بدن. شهوت طعام؛ نفخ و نرمی شکم؛ کثرت باد در شکم و شراسیف.	٣ و ٤
ربیع‌بن‌احمد بخاری	*هدایه المتعلّمین فی الطب*	١. مغزی ٢. مشارکتی تمام بدن ٣. مراقی	لاغری در سر و صورت بدون لاغری کل بدن؛ گودرفتگی در چشم‌ها؛ غمناکی دائم؛ خاموشی و سکوت؛ ترش‌رویی. لاغری در کل بدن؛ توهم. شهوت طعام؛ هضم ضعیف؛ باد و قراقر و نفخ دائم در شکم؛ مزهٔ ترش دائمی در دهان؛ رنگ روی سبز؛ وجود رگ‌های کبود در پشت دست و سایر اندام‌ها.	٤
علی‌بن‌عباس اهوازی	*کامل الصناعه الطبیه*	١. مغزی ٢. مشارکتی مغز با سایر اعضا ٣. خوف و حزن	اختلاط ذهن؛ هذیان؛ هَم؛ غم؛ خوف؛ فزع؛ توهمات و خیالات بد. الف) مراقی: آروغ ترش؛ کثرت آب دهان؛ درد و سوزش و حرارت و کشیدگی در شراسیف و بین شانه‌ها؛ قراقر؛ درد شکم تا هضم غذا. ب) مشارکتی تمام بدن: اختلاط ذهن همراه با خنده و فرح؛ لاغری؛ کثرت مو خصوصاً در سینه؛ رگ‌های گشاد؛ سرخی چشم‌ها؛ نبض عظیم با سرعت کم. بیان نشده است.	٤
خلف‌بن‌عباس زهراوی	*التصریف لمن عجز عن التألیف*	١. مغزی ٢. مشارکتی	سردرد دائمی؛ بی‌خوابی زیاد؛ فرورفتگی چشم؛ خشکی بینی الف) به مشارکت بعضی اعضا: آروغ ترش و سوزان؛ درد پیشانی؛ سنگینی در سر؛ تورم طحال و احشا؛ نفخ شکم؛ باد زیاد در زیر شراسیف؛ ورم مراق؛ افکار بد؛ با خود حرف‌زدن. ب) به مشارکت کل بدن: بدن لاغر و سیاه؛ و سایر علائم ذکرشده.	٤ و ٥
حسین‌بن‌عبدالله بن‌سینا	*القانون فی الطب*	١. مغزی ٢. مشارکتی	نگاه مداوم به یک چیز و به زمین؛ تیرگی موی سر؛ پرمویی؛ وجود بی‌خوابی و فکر زیاد. الف) به مشارکت کل بدن: سیاهی بدن؛ لاغری؛ زیادی موی بدن و رنگ سیاه آن. ب) به مشارکت سایر اعضا: هضم ضعیف؛ ورم طحال؛ شهوت زیاد جنسی و آرزوی جماع؛ نرمی شکم؛ ورم معده؛ التهاب در مراق؛ فساد در هضم؛ آروغ ترش؛ تهوع؛ خروج باد و التهاب در شکم؛ نفخ صدادار در شکم.	٤ و ٥
علی‌بن‌احمد بغدادی	*المختارات فی الطب*	١. مغزی ٢. مراقی ٣. کل بدن	گودی چشم؛ بی‌خوابی. سوءهضم؛ ضعف اشتها؛ درد بین دو کتف؛ آروغ ترش؛ تمدّد در شراسیف؛ بیشترشدن بزاق دهان. لاغری؛ تیرگی رنگ پوست؛ تیرگی در سفیدی چشم؛ کثرت موی بدن؛ شدت سیاهی مو.	٦ و ٧
ابن‌نفیس	*الموجز فی الطب*	١. مغزی ٢. کل بدن ٣. مراقی	بیداری مفرط؛ بیشتر به زمین نگاه‌کردن؛ تیرگی در رنگ صورت و چشم. علامت‌های ظاهری سودا (تیرگی بدن، لاغری و ...). درد و سوزش در فم معده؛ درد مراق؛ ضعف هضم؛ باد و نفخ زیاد؛ شهوت جنسی و آرزوی جماع؛ سنگینی در پلک‌ها.	٧

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-09-11]

[DOI: 10.22034/14.1.39]

بحث و نتیجه‌گیری

مالیخولیا از منظر طبیبان دورهٔ اسلامی یک اختلال مغزی است. این بیماری در کتاب‌های طبی دورهٔ اسلامی در بخش مربوط به بیماری‌های سر و مغز طبقه‌بندی شده است. در این اختلال مغزی، افکار و عقاید از مسیر طبیعی خود به‌سمت فساد و خوف می‌روند. براساس تعریف طبیبان دورهٔ اسلامی (قرن ٤ تا ٧ ه‍ق) این بیماری با «وسواس سوداوی»، «اختلاط عقل»، «ذَهاب العقل»، «فساد افعال عقل»، «تشوّش فکر» و «تشوّش ظنون» و «جنون» توصیف شده است. این طبیبان، افزایش خلط سودای طبیعی یا ناطبیعی در مغز یا سایر اعضای بدن را عامل ایجاد مالیخولیا دانسته‌اند. در این دوره حسین‌بن‌عبدالله‌بن‌سینا، طبیب قرن ٤ و ٥ ه‍ق، طبیبی است که به سبب قلبی به‌عنوان یکی از اسباب ایجادکنندهٔ مالیخولیا اشاره کرده است. طبیبان این دوره براساس سبب‌های بیماری و علامت‌های بیمار، مالیخولیا را به نوع مغزی، به مشارکت کل بدن، مراقی یا به مشارکت سایر اعضا طبقه‌بندی کرده‌اند. علی‌بن‌عباس اهوازی طبیب قرن ٤ه‍ق تنها طبیبی است که در این دوره به نوع دیگری از مالیخولیا با عنوان مالیخولیای خوف و حزن اشاره کرده است، هرچند توضیح دقیقی در مورد آن نداده است. از نظر ابن‌نفیس طبیب قرن ٧ه‍ق مالیخولیای مغزی بدترین نوع مالیخولیا و مالیخولیا به مشارکت کل بدن، کم‌خطرتر نسبت به انواع دیگر مالیخولیا است. برخلاف مالیخولیای مشارکتی، مالیخولیای نوع مغزی در طبقه‌بندی تمام طبیبان این دوره آمده است. از مهم‌ترین علامت‌های مالیخولیای مغزی، لاغری صورت و چشم‌های گودرفته و در مالیخولیای مراقی نفخ شکم، ورم مراق و آروغ ترش و در مالیخولیا به مشارکت کل بدن، لاغری و تیرگی در کل بدن و کثرت و سیاهی موی بدن بیان شده است.

تضاد منافع

مقاله فاقد تضاد منافع است.

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-09-11]

[DOI: 10.22034/14.1.39]

References:

1. Tabrizi MH (Burhan). *Burhan-i Qati*. Tehran: Nima; 2001. Vol.4. [In Persian].
2. Mohaghegh M. Melancholia disease in Islamic medicine. The Past and Future of Iranian Culture and Literature. 1998. [In Persian].
3. Avicenna. *Al-'Adwiya al-Qalbiyah*. Tehran: Nashr-e Ney; 2008. [In Persian].
4. Ullmann M. Islamic Medicine. Translated by Badrei F. Tehran: Toos Book Publisher; 2004. [In Persian].
5. Mitha K. Conceptualising and addressing mental disorders amongst Muslim communities: Approaches from the Islamic Golden Age. Transcultural Psychiatry. 2020 Dec;57(6):763-74.
6. Available at: URL: https://www.ibna.ir/fa/tolidi/227443/رساله‌های طبی پزشک بغدادی در راه بازار کتاب
7. Available at: URL: https://cgie.org.ir/fa/article/235042/اسحاق-بن-عمران
8. Rhazes. *Al-Hawi fi al-Tibb* (The Liber Continens). Edited by Taimi HKh. Beirut: Dār Ihyā` al-Turāth al-Arabī; 2001. Vol.1. [In Arabic].
9. Rhazes. *Al-Mansouri fi al-Tibb.* Kuwait: The Arab League Educational, Cultural and Scientific Organization; 1987. [In Arabic].
10. Al-Kashkari Y. *Konnash fi al-Tibb*. Edited by Shiri A. Tehran: Iran University of Medical Sciences; 2007. [In Arabic].
11. Al-Akhawyni Bokhari R. *Hidayat al-Muta`allimin fi al-Tibb.* Mashhad: Ferdowsi University of Mashhad Press; 1992. [In Persian].
12. Al-Qumri al-Bukhari H. *Al-Tanwir fi al-Istiliahat al-Tibbiyya*. Tehran: Research Institute for Islamic & Complementary Medicine, Iran University of Medical Sciences; 2008. [In Persian].
13. Haly Abbas. *Kāmil al-Sinā`a al-Tibbīya.* Qom: Jalal al-Din Publications; 2008. Vol.2. [In Arabic].
14. Al-Zahrawi Kh. *Al-Tasrif Liman 'Ajaz 'Aan al-Taleef*. Kuwait: Kuwait Foundation For The Advancement of Science; 2004. [In Arabic].
15. Avicenna. *Al-Qanun fi al-Tibb* (The Canon of Medicine). Beirut: Dār Ihyā` al-Turāth al-Arabī; 2005. Vol.2. [In Arabic].
16. Jurjani SI. *Al-Aghrāḍ al-Ṭibbīyah wa al-Mabāhith al-Alaīyah.* Tehran: Iran Culture Foundation Publications; 1966. [In Persian].
17. Ibn Habal Baghdadi A. *Al-Mukhtārāt fi al-Tibb*. Hyderabad: Ottoman Encyclopedia; 1943. Vol.3. [In Arabic].
18. Ibn al-Nafis Al-Qarshi A. *Al-Mūjaz fī al-Tibb*. Beirut: Dar al-Mahajja al-Baydaa; 2002. [In Arabic].
19. Rhazes. *Taqasim al-'Ilal [Al-Taqsim wa al-Tashjir]* (The Divisions of Diseases). Syria, Aleppo: The Arab Scientific Heritage in Aleppo; 1991. [In Arabic].
20. Jurjani SI. *Zakhireye Khwarazmshahi.* Qom: Institute of Natural Medicine Rehabilitation; 2012. [In Persian].
21. Avicenna. *Al-Qanun fi al-Tibb* (The Canon of Medicine). Tehran: Soroush Publications; 2010. Vol.3. [In Persian].
22. Al-Azdi A. *Kitab al-Ma'a.* Tehran: Research Institute for Islamic & Complementary Medicine, Iran University of Medical Sciences; 2008. Vol.2. [In Arabic].
23. Mohammadzadeh-Moghadam H, Kamalinejad M, Nazari M, Khajavi A, Akbari A, Mohammadpour A. Dr. Ahmadieh's views and experiences on melancholy treatment; A comprehensive narrative review. Internal Medicine Today, Gonabad University of Medical Sciences. 2015; 21(4):43-50.

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-09-11]

[DOI: 10.22034/14.1.39]

Melancholia and its historical investigation from the perspective of the physicians of the Islamic period (4-7 A.H.)

Mohammad Reza Rajabnejad[a], Metanat Seyfaie[b]*

[a]History of Medical Sciences Group, Research Institute for Islamic & Complementary Medicine, School of Persian Medicine, Iran University of Medical Sciences, Tehran, Iran
[b]Department of History of Medical Sciences, School of Health and Religion, Qom University of Medical Sciences, Qom, Iran

Abstract:

Melancholia was introduced by physicians of the Islamic civilization period (4-7 A.H.) as a brain disorder in which thoughts and opinions change from their natural path towards corruption and fear. This research was a library study, investigating and classifying the definition, types, causes and symptoms of all types of melancholia based on the description of this disease in the books of physicians who had a special chapter on the subject of melancholia during 4th to 7th A.H.. Books authored by physicians including Rhazes, Kashkari, Akhawyni Bokhari, Qumri, Haly Abbas, Zahrawi, Avicenna, Jurjani, Baghdadi and Ibn al-Nafis as well as Noor Comprehensive Traditional Medicine Software and Irandoc, SID, MagIran, Google Scholar, Scopus databases were used to conduct this research. According to the physicians of this period, melancholia disorder is caused by the increase of normal or abnormal black bile in the brain or other body organs. Accordingly, these physicians have divided melancholia into types of cerebral melancholia and shared melancholia, and have described causes and symptoms for each type.

Keywords: Depressive disorder, History of Medicine, Persian Medicine

Corresponding Author: m.seyfaie1@gmail.com

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-09-11]

[DOI: 10.22034/14.1.39]